

МІГРАЦІЇ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ (XVI–XVIII ст.) У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА

Представлений аналіз історії міграцій в Південній Україні середини XVI–XVIII ст. представником народницького напрямку історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.) – В. Антоновичем. З'ясовано, якою мірою його дослідження відбили прогресивні тенденції історичного процесу, адже ступінь вивченості проблеми є недостатнім.

Ключові слова: міграції, Південна Україна, народницька історіографія, Володимир Антонович.

Представлен анализ истории миграций в Южной Украине середины XVI–XVIII ст. представителем народного направления историографии (вторая половина XIX – начало XX ст.) – В. Антоновичем. Определено, в какой мере его исследования отобразили прогрессивные тенденции исторического процесса. Степень изученности проблемы является недостаточной.

Ключевые слова: миграции, Южная Украина, народная историография, Владимир Антонович.

The analysis of history of migrations is presented in South Ukraine of middle of XVI–XVIII of item by the representative of folk direction of historiography (second half of XIX–XX of item began) – В. by Antonovich. It is certain, in which measure his researches represented the progressive tendencies of historical process. A degree of studied of problem is insufficient. Keywords: migrations, South Ukraine, folk historiography, Vladimir Antonovich.

Постановка проблеми. Етнополітична ситуація, яка склалася в процесі заселення Південної України сьогодні активно обговорюється історичною наукою. Геополітичні та етнокультурні проблеми тісно пов'язані з недостатнім вивченням ролі різних етнічних груп в заселенні й освоєнні територій, особливо такого макрорегіону як Південна Україна.

Мета цієї статті – показати, що привніс Володимир Антонович у вивчення історії міграцій в Південній Україні в XVII–XVIII ст. як представник народницького напрямку історіографії (друга половина XIX – початок XX ст.) і з'ясувати, якою мірою його дослідження відбивали прогресивні тенденції історичного процесу.

Аналіз актуальних досліджень дозволяє стверджувати, що самостійних історіографічних оглядів, присвячених проблемі міграцій в творчості В.Антоновича, на сьогодні немає, що й викликало появу статті.

Синтез стану наукової розробки проблеми в другій половині XIX – на початку XX ст. дає підстави виділити такі періоди: 1) середина і друга половина XIX ст. – розвиток української історичної науки. Видатним кроком вперед стали роботи Н.Костомарова, М.Максимовича. У їх творчості наявні об'єднання романтичних і позитивістських елементів (залучалися й просвітницькі тенденції). Одночасно встановлюються народницькі переконання. Досліджувана проблема понад усе представлена в роботах В.Антоновича.

Виклад основного матеріалу. Важливим чинником досліджуваного питання стала археографічна діяльність. Якщо у XVIII – першій половині XIX ст. пошук пам'яток, колекціонування старожитностей провадилося на аматорському рівні, то з середини XIX ст. почали створюватися для цих цілей спеціальні археографічні інституції. Так, у 1843 р. за ініціативою М.Максимовича була заснована Київська археографічна комісія, концентрованим підсумком якої стали 15 томів «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией» (1846–1853). До цієї серії увійшли документи і матеріали з історії України за 1340–1699 р., у тому числі з питань міграцій населення Степової України.

Видавнича діяльність Комісії стимулювала наукові дослідження. З Комісією почав плідно співпрацювати В. Антонович і вже 1863 р. у її виданні «Архив Юго-Западной России» опублікував «Исследование о козачестве», а з наступного року став головним редактором цього видання [1]. «Исследование...», як передмова до першого тому третьої

частини Архіву, ґрунтувалося на актах 1500–1648 рр. Автор показав процес формування специфічного укладу життя населення на південь по Дніпру на початок XV ст. На кінець XV – початок XVI ст.: «...общинники бежали в привольные приднепровские страны, в которых находили норму жизни, подходящую к их выгодам и понятиям и защищенную оружием воинственных своих собратий. Переселения эти придали еще более сил приднепровским общинам и пополняли тот убыток в народонаселении, который они испытывали вследствие татарских опустошений» [2, с. XXII]. Антонович веде початки козаччини від XV ст. і відкидає версію про походження козаків від кочових народів, визнаючи їх суто слов'янським елементом. Втім, критичного відношення до себе вимагає інформація щодо перших гетьманів і освоєння ними південної території. До Люблінської унії ним називаються – Предслав Лянцкоронський, Вишневецькі, Ружинські, Корецькі. Козаків, які жили у Черкасах (не пізніше 1503 р.) він називає «Козаками князя Дмитрия (Вишневецького)» [2, с. XXIII–XXVIII]. При цьому, Д. Вишневецького як гетьмана виводить на історичну арену одночасно із Лянцкоронським та Євстафієм Ружинським у першій половині XVI ст., хоча ще Грабянка, Міллер, Бантиш-Каменський та Євген (Болховітінов) визнавали гетьманство Д. Вишневецького після Венжика Хмельницького. Загальновідомо, що Д. Вишневецький у 30-х рр. був черкаським і канівським старостою, і тільки близько 1656 р. на острові Мала Хортиця збудував замок, тому не міг очолити запорожців у першій половині XVI ст.

В. Антонович означає, що на початку XVI ст. «в пустые порубежные степи, на так называемое Запорожье», бігла більшість малоросійських козаків. «Отряды эти, поселившись ниже Днепровских порогов, промышляли рыбной ловлею и грабежом пограничных татарских улусов». Автор звертає увагу, що у цей час (1511 р.) Євстафій Дашкевич на Петриківському сеймі запропонував визнати військом Речі Посполитої «приднепровских скитальцев» і доручити їм охорону кордонів. Пропозицію Сигізмунд I прийняв і у якості нагороди подарував землі, «никому доселе не принадлежавшие, лежащие между Богом и Тясмином, Самарою и Кальмиусом» [2, с. LXXIII–LXXV]. За часів Дашкевича чисельність Запорожжя подається у 2 тис. чол. Принагідно зауважимо, що цю інформацію піддав суворій критиці М. Максимович, опублікувавши того ж року (1863 р.) у газеті «День» та «Киевлянин» (1865 р.) «Исторические письма о казаках Приднепровских (К М. В. Юзефовичу)» [5]. Таким чином, Дашкевич виступив не 1511 р., а 1522 р., до того ж рішення не було реалізовано.

Заслугують на увагу і ряд універсалів польського короля від 1618 р. З одного боку, вони приписували малоросійським козакам не ходити в Запорожжя, «не сооружать судов на Днепре и не съезжать с места постоянного их жительства», з іншого – не вторгатися в татарське й турецьке прикордоння. Через десять років Сигізмунд III, прагнучи укріпитися в Південній Україні, видає універсал, за яким побудовано м. Кременчук з постійним гарнізоном кількістю 1 тис. чол.

Незважаючи на нищівну критику з боку сучасників, В. Антонович упродовж 20-ти років видав дев'ять томів джерел, частину оригіналів з яких у роки Другої світової війни було втрачено. Більш того, на базі спеціально зведених до Києва актових книг ще у 1852 р. було створено Центральний архів давніх актів, який постійно поповнюється і нещодавно відзначив 150-річчя як Центральний державний історичний архів України.

У 1870 р. як передмова до першого тому п'ятої частини «Архива Юго-Западной России» опубліковано «Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798» [1]. Цінними є документи, які визначають територію володінь південних міст. Так, грамота Сигізмунда III «мещанам и людям» м. Чигирини від 1589 р. окреслює межі їх земель: «от Тясмина, выше Чигирини в четырёх милях, через поле в реку Днепр, Днепром вниз до реки Сулы, оттуда по реку Бог (Буг – Н.С.), а от Бога по границу Корсунскую». За цією ж грамотою міщани міста зобов'язані захищати його від нападів татар, організувавши опір під зверхністю старости. За актовими настановами також наказувалося утримувати «полевую сторожу» на кордонах.

Органічним доповненням наукових і популярних розвідок В. Антоновича з козацької історії є його магістерська дисертація «Последние времена козачества на правой стороне Днепра», побудована здебільшого на актовому матеріалі. Українською мовою уперше твір публікувався 1895 р. під назвою «Останні часи Козаччини на Правобережжі» у серії «Руська історична бібліотека», як додаток до 17 тому [4]. Автор зосередився переважно на передумовах конфлікту Варшави і Фастова як центру козацтва на Правобережжі, між тим, вивчено питання запусіння південного кордону. Процес набув сили у 1674-1678 рр. – часу винищувальних турецьких і польських набігів, коли мешканці втекли на Лівобережжя. Таким чином, обезлюднили міста й округи: Чигирин, Черкаси та інші.

1897 р. у Чернівцях побачила світ «Коротка історія Козаччини». У приватно прочитаних (безцензурних) лекціях В. Антонович популярно виклав своє бачення історії українського козацтва, зокрема показав рух і чисельність населення Степової України протягом XVI-XVII ст. Він більш виражено підійшов до проблеми появи козацького стану в південноукраїнських землях, однак не оминув явних перебільшень. Так, щодо чисельності приросту населення Південної України на середину XVI ст., наводиться 70-80 тис., а через 50 років – 500 тис. Відносно Запорозжя дослідник спирається на обрахунки Е. Лясоти, який свідчить, що на кінець XVI ст. козаків було 6 тис., а вже на початку XVII ст. – більш, ніж 40 тис. чол. Твір містив картосхему українських і суміжних земель.

Свого часу В. Антонович навколо Київської археографічної комісії згуртував доволі численну групу дослідників, яка склала ядро наукової школи істориків-документалістів. Серед членів комісії і її співробітників слід виділити П. Куліша, наукові розвідки якого поряд із професійними дослідженнями сприяли розвиткові питання.

Функціонування Київської археографічної комісії також сприяло евристичній діяльності місцевих історичних товариств. У такий спосіб діячі Товариства Нестора Літописця та Відділу географічного товариства ініціювали заснування часопису «Киевская старина» (1882-1906 рр.), публікації на його сторінках відіграли помітну роль у вивченні проблеми.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Історіографія другої половини XIX – початку XX ст. виділяється чисельністю досліджень, в яких знайшла відображення історія міграцій в Південній Україні. Представник народницького напрямку В. Антонович початок козацтва відносив до XV ст. і визнавав його суто слов'янським елементом. Він виклав своє бачення історії українського козацтва, зокрема показав міграції і чисельність населення Південної України. Пізніше у своїх працях він більше зважено підійшов до проблеми появи козацького стану в південноукраїнських землях, проте, відносно чисельності приросту населення, не обійшов явних перебільшень.

В цілому дослідницька лабораторія другої половини XIX – початку XX ст. значно розширила зведення з проблеми міграцій. В цей час відбулося вивчення проблеми як наукової. Історія міграцій в Південній Україні вивчається в основному упродовж XVIII ст., переважно в Запорозжі і Південно-Східному регіоні. Дослідники, в їх числі В. Антонович, намагалися розкрити роль народної колонізації краю і довести, що основна заслуга в його заселенні на початковому етапі належить запорозькому козацтву.

У народницькій історіографії другої половини XIX ст., передусім, В. Антоновичем, зроблена спроба намітити основні етапи в історії міграцій, заселенні території, визначити чисельний і етнічний склад населення, роль військово-землеробських поселень регіону.

Систематизація існуючої наукової спадщини з проблеми дозволяє окреслити **перспективи її подальшого вивчення**. Потрібна комплексна класифікація джерел і створення загальної бази даних по історії міграцій в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонович В. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 / В. Антонович. – К.: Тип. университета, 1870. – 94 с.
2. Антонович В. Исследование о козачестве по актам с 1500 по 1648 г. / В. Антонович. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1863. – XX с.
3. Антонович В.Б. Коротка історія козаччини / В. Антонович / Передм. І. І. Глизи. – К.: Україна, 2004. –

С.141-301.

4. Антонович В.Б. Останні часи Козаччини на Правобережжі / В.Антонович // Руська історична бібліотека. – Львів, 1895. – Т.17. – С.129-274.
- Исторические письма о казаках Приднепровских (К М.В.Юзефовичу) // Максимович М.А. Києвъ явился градомъ великимъ... – К.: Либідь, 1994. – С.192-220 (уперше надруковано: два перші листи – у газеті «День», 1863, №44, 46; три наступні – у газеті «Киевлянин», 1865, №23-25).